

Burhânüddîn En-Neseffî'nin Hallâc-ı Mansûr Müdâfaası

Öz: Tarih boyunca düşünürlerin ortaya koydukları fikirler muasırları ve sonrakilere tarafından değerlendirilip yorumlanmıştır. Özellikle derin anlamlar içeren ve anlaşılması zor olan ifadeler birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Bu makalede, İslam düşünce geleneğinde bu tür ifadeleri kullanan tasavvufçulara odaklanılmış, onların manevi deneyimlerini açıklamakta zorlandıkları ve bu nedenle toplumları tarafından dışlandıkları, hatta tekfir edildikleri vurgulanmıştır. Ayrıca Hallâc-ı Mansûr'un hayatına ve düşüncelerine odaklanılarak, onun idam edilmesinin sadece ifadelerine dayandırılmadığı, olayın perde arkasında politik etkenlerin de bulunduğu irdelenmiştir. Öte yandan Hallâc'ın görüşleri etrafında İslam düşünce tarihinde farklı yaklaşımların nasıl geliştiği ve tasavvufun önde gelen bir temsilcisi olarak kabul edilip edilmediği hususu da ele alınmıştır. Nitekim bazı düşünürler Hallâc'ın tutumunu yadırgayıp onu İslam dışına çıkarmakla suçlarken bazıları ise onu tasavvufun öncülerinden biri kabul etmektedir. Konu ile ilgili görüş beyan edenlerden biri de Burhânüddîn en-Neseffî'dir. Makale, Neseffî'nin tasavvuf ile ilişkisini, Hallâc'ı nasıl savunduğunu ve sözlerini nasıl yorumladığını değerlendirip ileride konu ile ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Ömer

FİDANBOY*

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tasavvuf, Ene'l-Hakk, Hallâc-ı Mansûr, Burhânüddîn en-Neseffî.

Burhânüddîn En-Neseffî's Defense Of Hallâj-ı Mansûr

Abstract: Throughout history, the ideas of thinkers have been evaluated and interpreted by contemporaries and later generations. Particularly, expressions with deep meanings and difficult to comprehend have faced criticism. This article focuses on Sufi thinkers in the Islamic intellectual tradition who have struggled to explain their spiritual experiences and consequently been excluded, even excommunicated, by societies. Additionally, by examining the life and thoughts of Hallaj al-Mansur, it is revealed that his execution was not solely based on his expressions but also involved political factors. While some thinkers criticized Hallaj for deviating from Islam, others consider him a pioneer of sufism. Burhan al-Din al-Nasafi is among those who have expressed views on the subject. The article aims to shed light on Nasafi's relationship with Sufism, how he defended Hallaj, and interpreted his words, providing insights for future research on the topic.

Keywords: Kalam, Sufism, Ene'l-Hakk, Hallâj-i Mansûr, Burhânüddîn en-Neseffî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Hatay, Türkiye. Assistant Professor, Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Hatay, Turkey. omerfarukfidanboy@gmail.com - <https://orcid.org/0000-0002-0708-7853>.

Giriş

Tarih boyunca düşünürler ortaya koydukları fikirlerinden ötürü takdir edilmiş yahut eleştirilmiştir. Özellikle manası derin ve ilk bakışta anlaşılması kolay olmayan ifadeler kullananlar daha çok yanlış anlaşılmaya müsait olmuşlardır. İslam düşünce geleneğinde bu tür ifadeleri en fazla tasavvuf ehlinin kullandığı görülmektedir. Nitekim kendileri manevî âlemde yaşadıklarını iddia ettikleri şeyleri maddi âlemde açıklamakta zorlanmışlardır.¹ Bunun bir neticesi olarak yaşadıkları toplum tarafından dışlanıp türlü hakaretlere ve tekfire maruz kalmışlardır. Bunlardan biri de sûfi geleneğin önde gelen isimlerinden Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922)'dur. Hallâc, yaşadığı dönemde farklı fikirler ortaya koymuş ve fikirlerinden ötürü idam ile cezalandırılmış bir düşünürdür. Her ne kadar onun idamı "*Ene'l-Hakk*" gibi ifadelerine dayandırılrsa da bu hadisenin siyâsî boyutu göz ardı edilmemeli ve konu farklı yönleriyle ele alınmalıdır. Zira Hallâc'ın sözlerine benzer ifadeleriyle tanınan Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848 [?]) gibi sûfilere bu tür söylemler nedeniyle müdahale edilmemesi ilginçtir. Ayrıca İbn Süreyc (öl. 306/918) gibi fakihlerin bu vb. ifadeleri kınamakla birlikte ilgili gerekçeleri öne sürülerek sûfilerin yaşam haklarının ellerinden alınmasına karşı çıkması dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hallâc'ın idamının arkasında yatan nedenler sadece mezkûr sözleri değil, yukarıda da ifade edildiği üzere daha çok onun büyük bir şöhrete sahip olup çok sayıda müride sahip olması, rütbeli devlet adamları arasında taraftarlar bulması ve Abbâsîler'in aleyhine Karmatîlerle işbirliği yaptığı şeklindeki iddiaların dolaşması gibi birtakım siyâsî etkenler olduğu söylenebilir.²

Hallâc'ın söz konusu tartışmalı pozisyonu İslam düşünce tarihinde kendisiyle ilgili farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim görüşlerini yanlış bulup tenkit edenler onu İslam dışına çıkıp zındık olmakla itham ederken, sözlerinin yanlış anlaşıldığını ve kendisinin Ehl-i Sünnet bir Müslüman olduğunu savunanlar ise onu tasavvufun öncülerinden sûfi bir şehit olarak kabul etmişlerdir.³ Bu tartışmalara dâhil olanlardan biri de Burhânüddîn en-Nesefî (öl. 687/1289)'dir. Nesefî, genel itibarıyla tasavvufi bir kimliğe sahip olmasının bir yansıması olarak Hallâc'ı ve onun görüşlerini savunmuş ve bu hususta yanlış anlaşılan sözlerine bir açıklık getirmiştir.

Çalışmamız giriş, üç bölüm bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde Nesefî'nin kısa hayat hikâyesi ve tasavvufi kimliği ele alınacaktır. Böylece kelâmî ve tasavvufi kimliği ön plana alınıp ilgili sözü yorumlamasındaki yetkinliği göz önüne alınacaktır. İkinci bölümde Hallâc'ın hayatına ve ilgili sözün kendisine nasıl mâlolduğuna değinilmiştir. Son olarak üçüncü bölümde ise Nesefî'nin Hallâc'ın bu sözünü nasıl yorumladığı ele alınıp değerlendirilmiştir.

¹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalim Mahmud Taha ve Abdülbâki Surûr, (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1960/1380), 497-501; Mahmut Erol Kılıç, *Tasavvuf Düşüncesi Makaleler-Konferanslar I.*, (İstanbul: Sûfi Kitap, 2014), 326-328; Niyâzî-i Kadîm, *Hallâc-ı Mansûr Manâkıbnâmesi*, haz. Mustafa Tatcı, (İstanbul: H Yayınları, 2019), 12-13.

² Bk. Mehmet Necmettin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 59-60.

³ Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü't-Tavâsîn* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1976), 26-35, 41.

1. Burhânüddîn en-Nesefî ve Tasavvufî Kimliği

Hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bilgiye rastlayamadığımız Burhânüddîn en-Nesefî'nin doğumu ile ilgili farklı tarihler zikredilmekle birlikte 600/1203 yılında Mâverâünnehir'in Nesef (günümüz Özbekistan'ın Karşı) şehrinde doğduğu görüşü ağır basmaktadır. İlim yolculuğuna (*rihle-i 'ilmiyye*) erken yaşlarda başlayan Nesefî, Delhi (Delhi), Dımaşk (Şâm) ve Bağdâd gibi dönemin ilim merkezlerine bir takım yolculuklar düzenlemiştir. Hayatının son dönemlerinde Bağdâd'a yerleşerek tedrisât ile meşgul olmuş ve burada vefat edip *Hayzürân Kabristanı*'nda Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) türbesinin yanında defnedilmiştir. Vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda 679,684,686 ve 688 gibi farklı tarihler zikredilse de öğrencisi İbnü'l-Füvatî'nin (öl. 723/1323) zikrettiği 22 Zilhicce 687 (17 Ocak 1289) tarihi daha isabetli görülmüştür.⁴

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhay b. Ahmed İbn 'îmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986-1993), 11/574; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tadmürî, (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 5/317; a. mlf. *el-İber fî haberi men gâber (et-Târîhu'l-Evsat)*, thk. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1405/1985), 3/355; Ebû Muhammed Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, (Haydarâbâd-Dekken: Matba'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1914), 2/127; Ebû Muhammed et-Tayyib el-Hicranî, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr*, thk. Cum'a Mekkî-Halid Zevârî, (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2008), 5/407; Ebû Muhammed 'Affüddîn Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân ve 'îbretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, (Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-'İlmiyye, 1418/1997), 4/151; Ebû's-Safâ Salâhüddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûtî-Mustafa Türkî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 1/126; İbn Kutluboğâ b. Abdillâh el-Mısırî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1992), 246-247; Ebû Muhammed Mahmûd el-Aynî, *'İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*, (B.y.: y.y., t.y.), 204; Mustafa Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, (Beyrût: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1273; Muhammed b. Ali ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-müfessîrin*, (Beyrût: Dârü'l-Kutubü'l-'İlmiyye, t.y.), 2/252; İsmâil b. Muhammed el-Bâbânî el-Bağdadî, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.), 4/194; a. mlf. *Hediyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.), 2/135; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifî'l-kütübi'l-'arabiyye*, (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, 1406/1986), 11/276, 297; Ebû Hafis Zeynüddîn İbn el-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî (tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer)*, (Beyrût: Dârü'l-Kutubü'l-'İlmiyye, 1417/1996), 2/227; Abdülhay b. Fahrüddîn el-Hasenî, *el-İ'lâm bi-men fî târihi'l-Hind mine'l-a'lâm: nüzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâzir*, (Beyrût: Dâru İbni Hazm, 1420/1999), 1/81; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, (Beyrût: y.y. 1988), 4/487; Takiyyüddîn Abdülkâdir et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettaf Muhammed el-Huluv, (Riyâd: y.y. 1989), 2/93, 136, 157, 188; Ebû Ğays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (B.y.: Dârü'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002), 7/31; Muhammed b. Alî et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/553; Ebü'l-Hasenât Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (Kâhire: Matbaatu's-Sa'âde, 1324), 194-195; Ebü'l-Me'âlî Muhammed İbn el-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1990), 4/322; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Littiratur*, (Leiden: y.y. 1943-1949), 1/615; a. mlf. *Supplemmand*, (Leiden: y.y. 1937-1942), 1/849; Burhânüddîn en-Nesefî, *Tefsîru Süreti'n-Nâs*, (neşredenin girişi) nşr. İyâde b. Eyyûb el-Kübeysî, (Dübey: 1422/2001), 13-14; Mustafa Sinanoğlu, "Nesefî, Burhânüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/565-567; Ömer Fidanboy, *Burhânüddîn En-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar*, (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023), 8-32.

Nesefî, zühde dayalı bir hayat felsefesine sahip olup tasavvufî kimliğini eserlerinde açıkça ortaya koymuştur. Eserlerinde eğitim konusunu ön planda tutup ahlâk temelli bir eğitim anlayışını benimsemiştir. Medresede ders verdiği dönemlerde öğrencilerini ahlâkî eğitimini oldukça önemsemiş ve bu hususta birtakım kriterler vazetmiştir. Öğrencilerini seçmek için onları belirli bir aşamadan geçiren Nesefî buna ek olarak kendilerinden “günde sadece bir öğün yemek yemelerini, bir gün dahi olsa derslerini aksatmamalarını ve yolda hocalarını gördüklerinde yalnızca sünnet olan selâmı verip geçmelerini; tokalaşma, el öpme vb. davranışlardan sakınmalarını” istemiştir.⁵ Ayrıca talebenin hocasına derin bir saygı duymasını şart koşan Nesefî, bunu eğitim ve öğretimin en temel kriterlerinden addetmiştir. Ona göre bir ilim talebesi ilim yolculuğu boyunca son derece samimi olmalı ve bu sürede tek gayesi Allah’a yakınlaşmak (*takarrub*) olmalıdır. Çünkü hakiki anlamda ilmi elde edenler yalnızca bu gaye ile hareket edenlerdir. Nitekim dünya ve âhiret saâdetini elde edenler de ancak böyle kimselerdir. Bu kimseler sürekli olarak Allah’ı anarlar (*tezekkür*) ve “*halvet, samt, sehr* ve *cû*” olmak üzere dört temel esasa riâyet ederler. Kendilerine dünyayı gaye edinenler ise âhiretlerini kaybettikleri gibi dünyadan da bir hayır görmezler.⁶ Kalplerin Allah’ı anarak huzur bulacağına değinen Nesefî, Allah’ı zikretmenin ise dil ile sınırlı bir ibadet olmayıp, “göz, kulak, dil, el, ayak, kalp ve ruh” gibi vücudun tüm azalarıyla gerçekleşebileceğini söyler.⁷

Tüm bunlardan hareketle Nesefî’nin bu açıklamalarına, eserlerinde ahlâkî vurgulamasına, Cüneyd-i Bağdâdî’ye (öl. 297/909) atıflarda bulunmasına ve Hallâc-ı Mansûr’u savunmasına bakılınca onun kelâmcı kimliğinin yanında tasavvufî bir eğilime sahip olduğu açıkça görülmektedir.⁸

2. Hallâc-ı Mansûr

Tam adı Ebû'l-Müğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beydâvî’dir. 244/858 yılında İran’ın Fars eyaletinde bulunan Beydâ şehrinin kuzeydoğusundaki Tûr yerleşkesinde doğmuştur. Kendisine “Hallâc (pamukçu/dokumacı)” lakabının verilmesi ile ilgili farklı aktarımlar bulunmaktadır. Bazıları babasının mesleğinden dolayı bu şekilde şöhret kazandığını söylerken, kimileri de insanların gönüllerindeki manevî sırları pamuk gibi atıp açığa çıkardığından bu isimle tanındığını öne sürmüştür. Diğer bir aktarıma göre Hallâc bir gün pamukçu dükkânda iken bir işini görmesi üzere iş yeri sahibini bir yere göndermiş, bunun karşılığında adama dükkânda yardım edeceğini söylemiş, Hallâc’ın işini gören adam iş bitiminde döndüğünde dükkândaki pamukların atıldığını ve işinin tamamlandığını görünce çok şaşırmış ve bunun üzerine Ebû Mansûr’u “Hallâc” lakabıyla meşhur etmiştir.⁹

⁵ Hasenî, *el-İ'lâm*, 1/81.

⁶ Burhânüddîn en-Nesefî, *Mekârimü'l-ahlâk*, thk. Muhammed b. Abdullâh Ahmet, (Beyrût: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2011), 24, 29-30.

⁷ Burhânüddîn en-Nesefî, *Meşâriku'l-envâr fi şerhi'l-esmâ'i'l-hüsnâ*, (Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi), nr. A 1168/1, 19.

⁸ Fidanboy, *Burhânüddîn En-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı*, 357.

⁹ Hallâc-ı Mansûr, *Ahbârü'l-Hallâc: Akhbar al-Hallaj*, nşr. L. Massignon-P. Kraus, (Paris: y.y. 1957), 49; Şemsüddîn ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Naîm el-Arkûsî. (Beyrût: Muessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 14/316.

Hallâc, İslam dünyasında mistik ve teolojik bir figür olarak önemli bir yere sahiptir. Eğitim hayatına Beydâ'da başlayıp küçük yaşlarda Kur'ân'ı ezberlemiştir. Daha sonra farklı bölgelerde dönemin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Eğitimi tamamladıktan sonra Bağdâd, Hicâz, Mâverâünnehir, Horasan ve Sicistan bölgelerine seyahatler gerçekleştirmiş, burada birçok insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur. Son olarak Bağdâd'a geçiş orada hizmetlerini devam ettirmiştir. Önemli eserler kaleme alan Hallâc'a kaynaklarda birçok kitap nispet edilmiş, ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşanlar ise "*Kitâbü't-Tavâsîn*, *Dîvân* ve *Ahbârü'l-Hallâc*" adlı eserleridir.¹⁰

Hallâc, özellikle İslam tasavvufunda "Vahdet-i Vücûd" doktrinini savunmasıyla bilinir. Bu teori, varlık birliği veya birlik bilinci anlamına gelir ve evrenin gerçek varlığının Allah'ın varlığından ayrı olmadığını öne sürer. Hallâc, bu doktrini savunarak Allah'ın varlığının her şeyde mevcut olduğunu ve her varlıkta Allah'ın tecellilerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Hallâc'ın vahdet-i vücûd öğretisi ve ifadeleri, dönemin İslamî otoriteleri tarafından tehlikeli ve sapkın olarak değerlendirilmiştir. Onun yaratıcının birliği hakkındaki söylemleri, teolojik ve fihki normlara aykırı olduğu düşünülerek suç olarak kabul edilmiş ve İslam dünyasında büyük bir tartışmaya yol açmıştır. Nihayetinde dönemin Abbâsî Halifesi Muktedir Billâh (öl. 320/932) döneminde hakkındaki zındıklık suçlamaları nedeniyle yargılanıp Vezir Hâmîd b. Abbâs'ın ısrarıyla Kâdî Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî tarafından idamına hükmedilerek 309/922 yılının Zilkade/Mart ayında cezası infaz edilmiştir.¹¹

3. Nesefî'nin Hallâc Müdâfaası

İslam düşünce tarihinde Hallâc'ın konumu üzerinde yapılan tartışmalar günümüze kadar canlılığını korumaya devam etmiştir. Kimileri görüşlerinden ötürü onu yerip zındıklıkla ithâm ederken, kimileri onu Ehl-i Sünnet sûfî bir şehit kabul ederken, kimileri ise bu konuda tevakkuf etmiştir. Nitekim Hallâc üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınan Louis Massignon (öl. 1962) da Hallâc ile ilgili görüşleri derleyip bunları "övenler, yerenler ve tevakkuf edenler" olmak üzere üç sınıfta değerlendirmiştir.¹² Nesefî de bu konuda fikir beyân edenlerdendir. O, Hallâc'ın sözlerinin yanlış anlaşıldığı ve muhakkak tevîl edilmesi gerektiği kanaatinde. Burada kısaca bu üç sınıfa değinilip ardından konu ile Nesefî'nin yorumları değerlendirilecektir:

Hallâc'ı Övenler:

a. Ebü'l-'Abbâs b. 'Atâ (öl. 309/922), Vezir Hâmîd b. Abbâs'a karşı Hallâc'ı ilk savunanlardandır. Hatta Hallâc'ın zindanda kaleme aldığı *Kitâbü't-Tavâsîn* adlı eserini gizlice dışarı çıkarıp günümüze ulaşmasını sağlayanın İbn 'Atâ olduğu söylenir. Nihayetinde tüm bunlardan haber olan vezir, halkı Hallâc'ın lehine isyâna teşvik ettiği gerekçesiyle İbn 'Atâ tarafından işkence edilip öldürülmüştür.¹³

b. İbrâhîm b. Muhammed en-Nasrabâdî (öl. 367/977), Hallâc'ın muvahhid

¹⁰ Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1997), 15/377-381.

¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/314-316.

¹² Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü't-Tavâsîn*, 41.

¹³ Louis Massignon, *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006) 35-52, 74.

bir müslüman olduğunu savunmuş, hatta “şayet peygamberler ve sıdıklardan başka bir muvahhid varsa onun Hallâc olduğunu” belirtmiştir.¹⁴

c. İbn Hafif (öl. 371/982), Hallâc’ı rabbânî bir âlim kabul edip dünyada onun gibisinin bulunmadığını söyleyerek düşüncelerine sahip çıkmıştır.¹⁵

d. Ebû Saîd Ebu’l-Hayr (öl. 440/1048), Hallâc’ı yüksek mertebelere sahip bir muvahhid olduğunu vurgulayarak yeryüzünde hiç kimsenin onun gibi tevhid vadisinde dolaşmadığını belirtmiştir.¹⁶

e. Ali b. Osman el-Hücvirî (öl. 465/1072), Hallâc’ı ve fikirlerini savunmak üzere ilk eser kaleme alan kişidir. Hücvirî, Hallâc’ı savunmayı adeta kendine görev kabul etmiştir.¹⁷

f. İmâm el-Ğazzâlî (öl. 505/1111), Hallâc gibi sekr halinde olan kimselerin mazur olduğunu, bunların “*Ene’l-Hakk*” sözüyle aslında tevhid idrâk ettiklerini, her ne kadar avama zarar verse de bu tür sözlerin havâssa etki etmeyeceğine işaret etmektedir.¹⁸ Bu yaklaşımla Ğazzâlî, Hallâc’a yönelik eleştirilerin dozunun düşmesinde etkili olmuştur.

g. Ahmed el-Yesevî (öl. 562/1166), Hallâc’ı öldürenlerin onun sözlerini idrâk edemediklerini ve bu yüzden onu haksızca öldürdüklerini ifade eder.¹⁹

ğ. Ferîdüddîn el-‘Attâr (öl. 618/1221), Hallâc’ın “*Ene’l-Hakk*” gibi ifadelerinin yanlış yorumlandığını, onun Ehl-i Sünnet çizgisinin dışına çıkmadığını ve kendisinin hak yolda öldürülmüş Hakk şehidi olduğunu belirtir.²⁰

h. Mevlânâ Celâlüddîn er-Rûmî (öl. 672/1273), Hallâc’ı gerçek bir Allah âşığı olduğunu söyleyip kendisine bunca zulmü reva görenleri ise gaddarlıkla nitelemiştir.²¹

ı. Sultan Veled (öl. 712/1312), Hallâc’ın saygıdeğer bir insan olduğunu ve kıyâmete dek övgüye mazhar olacağını ifade etmiştir.²²

i. Yunus Emre (öl. 720/1320 [?]), Hallâc’ı gerçek bir aşk ehli kabul etmiştir. Ona göre

¹⁴ Reşat Öngören, “İbrahim b. Muhammed Nasrabâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/417-418.

¹⁵ Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *Tabâkâtü’s-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003) 236.

¹⁶ Abdurrahmân el-Câmî, *Nefahâtü’l-üns min hadarâti’l-kuds*, çev. Lami’î Çelebi, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1993) 199.

¹⁷ Bk. Ali b. Osman Cüllâbî el-Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcûb* (Hakikat Bilgisi), çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 253-256.

¹⁸ Ebû Hamîd Muhammed el-Ğazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, (Kâhire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyeye, t.y.), 294-295; a. mf. *İhyâu ulûmi’-d-dîn*, thk. Abdürrahim Hüseyin Irakî, (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-‘Arabî, t), 1/61.

¹⁹ Ahmed el-Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, (İstanbul: H Yayınları, 2016) 155.

²⁰ Ferîdüddîn el-‘Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984) 616-618.

²¹ Bk. Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, haz. Mustafa Tahrallı ve diğerleri, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 3/390, 9/646; Mustafa Çakmaklıoğlu, “Hallâc’ın Ene’l-Hak Sözü Bağlamında Mevlânâ’nın Şatahat Yorumu”, *Tasavvuf Dergisi*, 6 (2005), sy. 15, ss. 191-223, 196.

²² Bahâüddîn Muhammed Sultan Veled, *Me’ârif*, (Tahrân: İntişârât-ı Mevlâ, 1377/1419) 10-11.

“Mansûr” adı aslında Yüce Allah’a kendini feda eden âşıkların genel ismidir.²³

Hallâc’ı Yerenler:

a. ‘Amr b. Osmân el-Mekkî (öl. 297/909), bir zamanlar Hallâc’ın hocası olmasına rağmen daha sonraları onu eleştirmiş, aleyhine mektuplar yazmış ve ona beddua etmiştir.²⁴

b. Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Hallâc’ı hocalarının sözlerini dinlememekle suçlamıştır. Zira Hallâc, önce hocası el-Mekkî’nin ardından da kendisinin meclisini terk etmiştir. Ayrıca Cüneyd, onun “*Ene’l-Hakk*” sözünün anlamını değil, fakat söyleme şeklini eleştirmiş ve bu metodu terk etmediği takdirde bunun onun hayatına mal olacağını söylemiştir. Bununla birlikte Hallâc’ın yargı süreci başlamadan iki yıl evvel vefat eden Cüneyd’in Hallâc’ın ölüm fermanına imza attığı iddiası gerçek dışıdır.²⁵

c. Abdülkadir Geylânî (öl. 561/1166), Hallâc’ın kalbinin sarhoş diliyle “*Ene’l-Hakk*” dediğini, bu sözün ona yakışmadığını ve böylece varlık bahçesinde sararıp gittiğini söyler.²⁶

d. Ahmed er-Rifâî (öl. 578/1182), Abdülkâdir Geylânî ile aynı düşüncede olup Hallâc’ın yalnızca hakikate dair küçük bir ses işitip vehme kapıldığını ve tasavvuf yolunda kemâle erişemediğini savunur.²⁷

Tevakkuf Edenler

a. Ebû Bekr eş-Şiblî (öl. 334/946) Hallâc ile ilgili “*Hallâc ile ben aynı idik. Ancak o sırrı açığa vurdu. Ben ise gizledim*”²⁸ sözleriyle onunla aynı düşünceleri paylaştığını imâ etse de o dönemde cesur bir şekilde bunu dile getirememiş ve “*Ben ve Hallâc aynı şey idik, beni divaneliğim kurtardı, onu ise akı batırdı*”²⁹ diyerek Hallâc’ın diline hâkim olamadığını belirtmiştir. Aynı şekilde Hallâc taşlanırken Şiblî’nin attığı gülü gören Hallâc’ın düşmanın attığı taşlardan değil, dostun attığı gülden incindiği ve derin bir ah çektiği söylenmektedir.³⁰

b. Abdülkerim Kuşeyrî (öl. 465/1072), Hallâc hakkında net bir görüş ortaya koymaktan sakınmış, eserlerinde “*Ene’l-Hakk*” ifadesine yer vermemiştir. Ancak bazı kaynaklar Kuşeyrî’nin açıktan olmasa da Hallâc’ı tazim edip tasavvuf erbabınca takdir edildiğini

²³ Bk. Yunus Emre, *Dîvân*, haz. Mustafa Tatcı, (İstanbul: Sahhafilar Kitap Sarayı Yayınları, 2005) 261-262.

²⁴ Bk. Câmî, *Nefahâtü’l-üns*, 200; Massignon, *Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*, 111, 120.

²⁵ Bk. ‘Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 618; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, 15/377-381; Rıza Bakış, “Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015) 7/55.

²⁶ Dilaver Güner, *Abdülkâdir Geylânî*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 99; Ken’ân Rifâî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, haz. Mustafa Tahralı, sad. Müjgân Cunbur, (İstanbul: Cenan Eğitim Kültür ve Sağlık Neşriyatı, 2008), 111.

²⁷ Ebû’l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Kılâdetü’l-cevâhir fî zikri ğavs er-rufâî ve etbâihi’l-ekâbir*, (Beyrût: Matbaatü’l-Edebiyye, 1301) 111.

²⁸ Öztürk, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü’t-Tavâsîn*, 26-35.

²⁹ Bk. ‘Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 617; Câmî, *Nefahâtü’l-üns*, 200.

³⁰ Bk. ‘Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 625.

aktarmaktadır.³¹

Hallâc uzmanlarından Louis Massignon'a göre Sünnî bir mutasavvıf olan Hallâc, Türklerin İslam'a girmesini sağlayan dîni ve ictimâ'î hareketin öncüsüdür.³² Tarihi süreç içerisinde Hallâc'ın muhâlifleri zamanla azalırken dostları ise çoğalmıştır. Hayatta iken Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Atâ' (öl. 309/922), Ebû Bekr eş-Şiblî (öl. 334/946), Ebû Abdillâh Muhammed b. Haffî (öl. 371/982) gibi taraftarları olan Hallâc'ı sonraki dönemlerde sûfilerden benimsemeyen hiç kimse kalmamıştır. "İbrâhîm en-Nasrabâdî (öl. 367/978), Abdullâh es-Serrâc (öl. 378/988), Muhammed el-Kelâbâzî (öl. 380/990), Muhammed es-Sülemî (öl. 412/1021), Ebû Sa'îd-i Ebü'l-Hayr (öl. 440/1049), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072), Alî el-Hücvîrî (öl. 465/1072 [?]), Hâce Abdullâh el-Herevî (öl. 481/1089), İmâm Gazzâlî, Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî (öl. 561/1165-66) gibi büyük âlim ve mutasavvıf şahsiyetler Hallâc'ı Allah dostu bir velî olarak kabul etmişlerdir. Yine Ahmed el-Ğazzâlî (öl. 520/1126), Aynülkudât Abdullâh el-Hemedânî (öl. 525/1131), Ebü'l-Mecd Senâî-yi Gaznevî (öl. 525/1131 [?]), Ahmed Yesevî (öl. 562/1166), Rûzbihân-ı Baklî (öl. 606/1209), Ferîdüddîn Attâr (öl. 618/1221), Muhyiddîn İbn 'Arabî (öl. 638/1240), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273)" gibi tasavvufun önde gelen kişileri Hallâc'ı sahiplenmişlerdir. Aynı şekilde İbn Tufeyl (öl. 581/1185), Şihâbüddîn es-Sühreverdî (öl. 632/1234), Nasîrüddîn-i Tûsî (öl. 672/1274) ve Molla Sadrâ (öl. 1050/1641) gibi filozoflar da onun görüşlerini savunanlar arasındadırlar.³³

Ehl-i irfânın "hakîkî varlığa sahip olan yegâne varlık, Allah'tır" inancında olduğunu aktaran Neseî, Hallâc-ı Mansûr'un "*Ene'l-Hakk*" sözünü de bu bağlamda değerlendirmiştir. Bu inanç, insanın varlık kaynağının Allah olduğunu ve tüm evrenin O'nunla birlikte var olduğunu vurgular. Mistik düşünce geleneğinin temel taşlarından biri olan bu anlayış, insanın kendi özünü ve evrenle olan ilişkisini derinlemesine anlamamıza yardımcı olur. Aslında Neseî, Hallâc'ın bu ifadesinin insanın varlıkla bütünleşme sürecindeki derin manevî deneyimini ifade ettiğini belirtir. Bu, insanın kendi varlığını hakiki anlamda yok sayıp gerçek anlamda bir varlığın O'na has olduğunun tecrübesini ifade eder. Elbette bunu sadece dışsal bir iddia olarak değil, aynı zamanda derin manevî tecrübelerin ürünü olarak anlamamız gerekir. Zira ona göre, insanın kendi varlığını Allah'ın varlığı içinde kaybetmesi, hakikatin derinliklerine ulaşma sürecindeki bir aşamadır. Bu aşama, nefsin egoist arzularından arınarak, ilahi varlığa bütünleşme ve birlik bilincine erişme sürecinin bir yansımasıdır. Buradan hareketle Neseî, Hallâc-ı Mansûr'un "*Ene'l-Hakk (Ben Hakk'ım)*" sözünü bu bağlamda ele alıp bununla ilgili yapılabilecek diğer yorumları şu şekilde sıralamıştır:

1. Bir şey diğer bir şeye galebe çaldığında mecâzî olarak "o şey, diğerinin ta kendisidir" denir. Örneğin "filan kişi çok cömerttir" dendiğinde aslında o kişinin zâtı, cömertliğin kendisi değildir. Ancak cömertlik vasfı kişinin diğer vasıflarına ağır bastığından bu kimseye "cömert" denmiştir. Bu ilke, genellikle söz sanatlarında ve edebiyatta sıkça kullanılan bir retorik figürdür. Hallâc'ın mezkûr ifadesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Zira kendisi sürekli Allah ile meşgul olduğundan manevî âlemde

³¹ Bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 254; 'Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 617.

³² Louis Gardet, "Husayn İbn Mansûr Hallâj", *Présence de Louis Massignon*, ed. D. Massignon, (Paris: y.y. 1987), 95-104.

³³ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", 377-381; Erdoğan, İbrahim Halil, *Akâid İman Esasları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023) 165.

Hakk ile gark olmuş ve bu nedenle içerisinde bulunduğu hal karşısında kendi zâtını göremeyip “*Ene'l-Hakk (Ben, Hakk'ım)*” diye haykırmıştır. Bu şekilde yorumlandığında Hallâc'ın, Allah'ın varlığında eriyen mistik bir deneyim yaşadığı anlaşılır. Dolayısıyla Hallâc, manevî deneyimlerinin doruk noktasında, kendi varlığını Tanrı'nın varlığı içinde yok olmuş hissetmiş ve bu deneyimi ifade etmek için böyle bir ifade kullanmıştır. Nitekim Tanrı'nın yüceliği ve kudreti karşısında insanın varlığı önemsiz ve yok hükmündedir. Hallâc'ın bu ifadesi kişisel varlığının önemsizliğini ve Tanrı'nın mutlak varlık ve güç olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca onun bu ifadesinden panteizme götüren yanlış bir anlam da çıkarılmamalıdır. Onun bu deneyimi, Allah ile manen bütünleşmiş olma şeklinde yorumlanmamalıdır. Çünkü İslam inancında yaratıcı ile yaratılmış varlıklar arasında mutlak ve net bir ayırım vardır.³⁴

İmâm Gazzâlî, bu tür ifadelerin kullanıldığı makâmın ve içerisinde bulunulan özel halin önemine vurgu yaptıktan sonra meseleyi “tecellî ve fenâ” kavramlarından hareketle şu örnekle açıklamaya çalışmaktadır: “Bir bardağın içine içecek doldurulunca bardak ile içeceğin renkleri birbirine karışır. Öyle ki artık bardağın değil, içeceğin varlığı konuşulur. Aynen öyle de Yüce Allah'ın, kalbinde tecellî ettiğini müşâhede eden bir velî bazen kendini tecellî sahibi olan Allah'ın nuruna öyle kaptırır ki tecellîgâh olan kalbi göremez. İşte o vakit “*Ene'l-Hakk*” diye haykırır. Velînin bu haykırışından kendisini Hakk gördüğü değil, kendi varlığını yok sayarak Hakk'ın varlığında kaybolduğu anlaşılmalıdır.³⁵ Fahrüddîn er-Râzî de Hallâc'ın mezkûr sözünü benzer şekillerde yorumlayarak kendisine yapılan haksızlıklara karşı onu savunmuştur.³⁶

Nitekim *Burhânüddîn En-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar*-adlı eserimizde de tespit ettiğimiz üzere Nesefî'nin üzerinde Gazzâlî ile Râzî'nin etkisi oldukça açıktır. Yine Nesefî i'tikatta Mâtürîdî ekolünün hâkim olduğu bir coğrafyada doğup ilk eğitimi ve yörelerde almış olmasına rağmen bu iki düşünürün etkisinde kalarak Eş'arîliğe meylenmiştir. Öyle ki *Meşâriku'l-Envâr fî Şerhi'l-Esmâi'l-Hüsnâ* adlı eserinde Gazzâlî'nin *el-Maksadü'l-Esnâ* ile Râzî'nin *Levâmi'u'l-Beyyinât* isimli eserlerini esas aldığı açıkça belirtmesi bunu desteklemektedir.³⁷

Nesefî'nin Hallâc konusunda da Gazzâlî ve Râzî ile aynı çizgide durması bu etkileşimin bir diğer göstergesidir. Nitekim bu iki âlimin Hallâc hakkındaki tutumları sadece Nesefî üzerinde değil, birçok düşünür üzerinde etkili olmuş ve Hallâc'a karşı yaklaşımlar da değişim söz konusu olmuştur.

2. Yüce Allah'ın nuru dilediği yere tecellî edebilir. Bu yer bazen bir canlı bazen de cansız olabilir. Nitekim “*Rabbi o dağ tecellî edince...*”³⁸ âyetinden de anlaşılacağı üzere Allah nuruyla dağ tecellî etmiştir. Aynı şekilde Hallâc'ın *Ene'l-Hakk* ifadesi altında yatan sırrın da böyle bir şey olması muhtemeldir. Zira Yüce Allah'ın nuru Hallâc'ın ruhunda tecellî etmiştir. Hallâc bunun getirdiği manevî sarhoşluk içerisinde kendini kaybetmiştir. Öyle ki fizik âlemine ait perdeler ortadan kalkmış, ruhu en üst mertebelere ulaşmış ve kendini Hakk denizinde bulmuştur. Dolayısıyla Allah'ın onu

³⁴ Nesefî, *Meşâriku'l-envâr*, 103-104.

³⁵ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, 140; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, 15/377-381.

³⁶ Râzî, *Levâmi'u'l-Beyyinât*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, (Beyrût: y.y. 1404/1984), 290.

³⁷ Bk. Ömer Fidanboy, *Burhânüddîn En-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar-*, (Ankara: Akademişyen Kitapevi, 2023), 5-6.

³⁸ A 'râf, 7/143.

“Hakk” kılmasıyla “Hakk” olmuştur. Nitekim Kur’ân’daki “Allah, kelimeleriyle hakkı hakk kılıp ortaya çıkmasını sağlar”³⁹ âyeti bu anlama işaret etmektedir.

3. Sûfi geleneğinde, bazı mistikler Allah’ın varlığını gerçek ve hak olarak görürken, dış dünyayı bâtil veya illüzyon olarak değerlendirirler. Hallâc’ın da aralarında bulunduğu bazı Sûfiler, keşif makamında olduklarından Allah’ı hak ve tek gerçek, hâricindeki her şeyi bâtil görürler. Ayrıca Hallâc’ın “*Ene’l-Hakk*” ifadesinin “*Ene ‘ala’l-Hakk* (ben hak yol üzerindeyim)” şeklinde yorumlanması da mümkündür. Arapçaya göre burada harfi cer olan ‘alâ (على) hazf olunmuştur. Nitekim Arapçada bunun benzer örnekleri oldukça fazla olup dil olarak da hafz, takdir, tağyir gibi işlemlere elverişlidir. Dolayısıyla kelamın takdirinden de anlaşıldığı üzere Hallâc burada kendisinin Hakk olduğunu değil, hak ve istikamet üzere olduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde bir yorumlama aynı zamanda onun Allah ile olan ilişkisini vurgulamakta ve hak yolda ilerlediğini göstermektedir.

4. Bir şey, bir kimsenin tasarrufu altında olduğunda “o şey, filan kişinin hakkıdır” denir. Hallâc’ın da aralarında bulunduğu birtakım Sûfiler, kendileri dâhil her şeyin Allah’ın tasarrufu altında olduğunu açık bir şekilde beyan etmek için böyle bir söylem geliştirmişlerdir. Bu çerçevede “*Ene’l-Hakk*” ifadesiyle “*Ene Hakkuhu* (ben Onun hakkıyım/tasarrufu altındayım) demek istemişlerdir. Dolayısıyla bu ifade insanın evrende başıboş olmadığını ve her şeyin yüce yaratıcının tasarrufu altında olduğunu, O’nun mülkü olduğunu ve her türlü faaliyetin O’nun izin ve iradesiyle gerçekleştiğini vurgular. Bu durumda insan Allah’ın mülkünde yalnızca bir misafir olup O’nun hükümlerine tabiidir. İşte “*Ene’l-Hakk*” ifadesi bu bilincin bir yansımasıdır. Zira Hallâc bu ifadeyle aslında varlığını ve haklarını Allah’a teslim ettiğini ve O’nun iradesine boyun eğdiğini itiraf etmektedir. Böylece kendi benliğinden sıyrılarak O’nun hükümlerine ve mülküne tam bir teslimiyet içinde olduğunu göstermektedir.

5. “*Ene’l-Hakk*” ifadesinde muzâf hazfedilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Arapçada bunun örnekleri çoktur. Buna göre *Hakk* ifadesinden önce gizli bir ‘*abd* kelimesi vardır. Böylece cümlenin tam açılımı “*Ene ‘Abdu’l-Hakk* (ben Hakk olan Allah’ın kuluyum) şeklindedir. Aslında bu bir tevhid ifadesidir aynı zamanda. Zira o bununla kendini sadece Allah’a ait gördüğünü, O’nun kulu olduğunu, tam bir teslimiyet içinde olduğu ve O’nun iradesine boyun eğdiği ifade etmektedir.⁴⁰

Tüm bu yorumlardan hareketle Nesefî’ye göre Hallâc’ın “*Ene’l-Hakk*” ifadesini kullandığı bir gerçektir. Ancak bu ifadeyle “ulûhiyet” iddiasında bulunduğu iddiası doğru değildir. Zira Hallâc’ın bu husustaki ifadesi tam olarak “*Şayet Allah’ı tanımıyorsanız eserlerini tanıyın. İşte o eserlerden biri de benim, ben Onun eseriyim, ben Hakk’ım, çünkü ebediyen Hak ile Hakk’ım*”⁴¹ şeklindedir. Dîvân’ındaki “*Ben sevgilimin kendisiyim, O da bendir; biz bir bedene hulûl etmiş iki ruhuz*”⁴² sözü ise sekr halinde olduğu gerekçesiyle mazûr görülmüştür. Yine bazıları onun “*Ene’l-Hakk*” ifâdesini “Ben Hakk’tan gelmeyim” veya “Ben bir gerçeğim/bâtil değilim” şeklinde

³⁹ Yûnus, 10/82.

⁴⁰ Nesefî, *Meşâriku’l-envâr*, 103-104.

⁴¹ Ebü’l-Muğîs el-Hüseyn Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü’t-Tavâsîn*, nşr. P. Nwya, (MUSJ: y.y., 1972), 208; Uludağ, “Hallâc- Mansûr”, 377-381.

⁴² Hallâc-ı Mansûr, *Dîvân*, nşr. Louis Massignon, (Paris: y.y. 1955), 279; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, 377-381.

yorumlarken bazıları da bu sözün ona değil, Yüce Allah'a ait olduğunu, Hallâc'ın ise sadece bu sözü aktardığını savunmuştur.⁴³

Sonuç

Hallâc-ı Mansûr, yaşadığı dönem ve sonrasına damgasını vurmuş önemli bir kişidir. Kendisi hakkında yapılan yorumları üç sınıfta değerlendirmek mümkündür. Birinci sınıf, Hallâc'ı ve söylemlerini sakıncalı bulup onu zındıklık ve dinden çıkmakla itham edenler; İkinci sınıf, Hallâc'ın yanlış anlaşıldığını savunup sözlerini uygun bir şekilde yorumlayanlar; Üçüncü sınıf ise onun hakkında yorum yapmaktan sakınıp bu hususta susmayı tercih edenlerdir.

Burhânüddîn en-Nesefî de Hallâc ile ilgili değerlendirmelere dâhil olup sözlerinin yanlış anlaşıldığını, aslında Hallâc'ın Ehl-i Sünnet bir sûfî olduğunu belirtmiştir. Nesefî'ye göre, Hallâc'ın sözleri mistik bir deneyimi ifade etmektedir. Sözlerinin aşk ve birlik hali üzerinden anlaşılması gerekir. Nesefî, Hallâc'ın en çok eleştirildiği "*Ene'l-Hakk*" ifadesine özel yer ayırıp bu sözün aslında sakıncalı bir anlama gelmediği ve uygun şekillerde anlaşılabileceğini belirtmiştir. Nesefî'nin suistimale açık ifadeler konusunda gösterdiği nezaket ve sözlerin doğru anlaşılması yönünde sarf ettiği çaba takdire şayandır.

Nesefî'nin Hallâc'ı savunma çabaları, ortaya koyduğu argümanlar, Hallâc'ın ifadelerinin anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir perspektif sunmaktadır. Nesefî'nin bu çabası, Hallâc'ın ifadelerinin doğru anlaşılması ve yanlış yorumlanmaması gerektiği temelinde yoğunlaşır ve Hallâc'ın "*Ene'l-Hakk*" ifadesini yanlış bir şekilde ulûhiyet iddiası olarak yorumlayanlara karşı bir cevap niteliği taşır.

Hallâc'ın "*Ene'l-Hakk*" ifadesi, mistik deneyimlerine dayanan derin bir içsel gerçeği ifade etmektedir. Nesefî'nin bu ifadenin yanlış anlaşıldığını ve aşırı yorumlandığını savunması, Hallâc'ın asıl niyetinin Allah'a olan derin bağlılığını ve teslimiyetini ifade etmek olduğunu vurgular. Nesefî'nin Hallâc'ı savunma çabaları, Hallâc'ın sözlerini daha derinlemesine anlamak ve yanlış yorumlardan kaçınmak için önemli bir adımdır. Ancak, Hallâc'ın ifadeleri hala çeşitli yorumlara açık olmaya devam etmektedir ve bu tartışmanın devam etmesi muhtemeldir. Bu nedenle, Hallâc'ın düşüncelerini ve ifadelerini anlamak için daha fazla çalışma ve araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu çalışma ilgili konudaki araştırmaların geliştirilmesine yardımcı olmayı ve Hallâc'ın mistik mirasının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Kaynakça

'Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.

'Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*. B.y.: y.y., t.y.

Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn el-Bâbânî. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, t.y.

⁴³ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", 377-381.

- Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn el-Bâbânî. *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifîn*. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, t.y.
- Bakiş, Rıza. "Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 7/59-66. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Littiratur*. Leiden: y.y. 1943-1949.
- Brockelmann, Carl. *Supplemementband*. Leiden: y.y. 1937-1942.
- Çakmaklıoğlu, Mustafa. "Hallâc'ın Ene'l-Hak Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahat Yorumu". *Tasavvuf Dergisi*, 6 (2005), sy. 15, ss. 191-223.
- Çelebî, Kâtib Mustafa b. 'Abdillâh el-Kostantînî. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.
- Erdoğan, İbrahim Halil. *Akâid İman Esasları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- Fidanboy, Ömer. "Burhânüddîn en-Nesefî'nin Ahlâk Temelli Dindarlık Anlayışı", *İslam ve Yorum IV*. ed. Veysel Özdemir-Mehmet Öztürk. 1/207-228. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Fidanboy, Ömer. *Burhânüddîn en-Nesefî'nin Ulûhiyyet Anlayışı -İsimler ve Sıfatlar-*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023.
- Gürer, Dilaver. *Abdülkâdir Geylânî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Gardet, Louis. "Husayn Ibn Mansûr Hallâj" *Présence de Louis Massignon*. 1/95-104. ed. D. Massignon, Paris: y.y. 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mişkâtü'l-envâr*. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. thk. Abdürrahim Hüseyin 'Irâkî. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, t.y.
- Hallâc-ı Mansûr, Ebü'l-Muğîs el-Hüseyn. *Dîvân*. nşr. L. Massignon, Paris: y.y. 1955.
- Hallâc-ı Mansûr, Ebü'l-Muğîs el-Hüseyn. *Ahbârü'l-Hallâc (Akhbar al-Hallaj)*. nşr. L. Massignon-P. Kraus, Paris: y.y. 1957.
- Hallâc-ı Mansûr, Ebü'l-Muğîs el-Hüseyn. *Kitâbü't-tavâsîn*. nşr. P. Nwyia, MUSJ: y.y. 1972.
- Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdil'âlî et-Tâî. *el-İ'lâm bi-men fî târihi'l-Hind mine'l-a'lâm: nuzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmî' ve'n-nevâzır*. Beyrût: Dâru İbni Hazm, 1420/1999.
- Hicranî, Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdullâh. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr*. thk. Cum'a Mekkî-Halid Zevârî, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- İbn Gazzî, Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Abdirrahmân. *Dîvânü'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasen. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbn 'îmâd, 'Abdülhayy b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. 'Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986-1993.

- İbn Kutluboğa b. 'Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Misrî, *Tâcû't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer. *Târîhu İbni'l-Verdî (tetimmetü'l-muhtasar fî ahbârî'l-beşer)*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Kadîm, Niyâzî. *Hallâc-ı Mansûr Manâkibnâmesi*. haz. Mustafa Tatçı, İstanbul: H Yayınları, 2019.
- Kehhâle, Ömer Rızâ b. Muhammed ed-Dîmaşkî. *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübî'l-'arabiyye*. Beyrût: y.y. 1406/1986.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Tasavvuf Düşüncesi Makaleler-Konferanslar 1*. İstanbul: Süfi Kitap, 2014.
- Konuk, Ahmed Avni. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı ve diğerleri, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Haydarâbâd-Dekken: Matba'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1914.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kâhire: Matbaatu's-Sa'âde, 1324.
- Massignon, Louis. *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*. çev. İsmet Birkan, Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Meşâriku'l-envâr fî şerhi'l-esmâ'î'l-hüsnâ*. Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. A 1168/1.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Tefsîru Sûreti'n-Nâs*. (neşredenin girişi) nşr. İyâde b. Eyyüb el-Kübeysî, Dübey: y.y. 1422/2001.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Keşfü'l-hakâik ve şerhu'd-dekâik min tefsîri kelâmillâhi'l-'Azîz*. thk. Üsâme Abdülvehhâb Hamd b. Abdülazîz, 'Ammân/Ürdün: Câmî'âtü'l-'Ulûmi'l-İslamiyyeti'l-'Âlemiyye, 2011.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Keşfü'l-hakâik ve şerhu'd-dekâik min tefsîri kelâmillâhi'l-'Azîz*. thk. Abdülcevvdâ Halef Muhammed Hamîd, Ammân/Ürdün: Câmî'âtü'l-'Ulûmi'l-İslamiyyeti'l-'Âlemiyye, 2011.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Mekârimu'l-Ahlâk*. thk. Muhammed b. Abdullâh Ahmet, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 2011.
- Nesefî, Burhânüddîn. *Keşfü'l-hakâik ve şerhu'd-dekâik min tefsîri kelâmillâhi'l-'Azîz*. thk. Hâlid Mansûr Mahmûd, Ammân/Ürdün: Câmî'âtü'l-'Ulûmi'l-İslamiyyeti'l-'Âlemiyye, 2012.
- Nesefî, Burhânüddîn. "et-Terâcîh". thk. Şerîfe bnt. Ali b. Süleymân, *Mecelletü Câmî'î'l-Melik Su'ûd*, 19, (Suudi Arabistan, 1427/2006), ss. 889-959.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri Kitâbü't-Tavâsîn*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1976.
- Öngören, Reşat. "İbrahim b. Muhammed Nasrabâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/417-418. İstanbul: TDV Yayınları 2006,
- Râzî, Fahrüddîn. *Levâmi'u'l-beyyinât*. nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Beyrût: y.y. 1404/1984.
- Rifâ'î, Ken'ân. *Seyyid Ahmed er-Rifâî*. haz. Mustafa Tahralı, sad. Müjgân Cunbur. İstanbul: Cenân Eğitim Kültür ve Sağlık Neşriyatı, 2008.

- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûtî-Mustafa Türkî, Beyrût: Dâru İhyâi't- Turâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sayyâdî, Ebû'l-Hüdâ. *Kılâdetü'l-cevâhir fi zikri ğavs er-rufâ'i ve etbâihî'l-ekâbir*. Beyrût: Matbaatü'l-Edebiyye, 1301.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, Beyrût: y.y. 1988.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Nesefî, Burhânüddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/565-567. İstanbul: TDV Yayınları 2006.
- Sultan Veled, Bahâüddîn Muhammed. *Me'ârif*. Tahrân: İntişârât-ı Mevlâ, 1377/1419.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Tabâkâtü's-süfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Tehânevî, Muhammed b. Alî b. Kâdî Muhammed Hâmid el-Hanefî el-Fârûkî. *Mevsû'atü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dehrûc, Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Temîmî, Takiyyüddîn Abdülkâdir. *Tabâkâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettaf Muhammed el-Huluv, Riyâd: y.y. 1989.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalim Mahmud Taha-Abdülbâki Surûr, Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1960/1380.
- Uludağ, Süleymân. "Halvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/386-387. İstanbul: TDV Yayınları 1997.
- Uludağ, Süleymân. "Hallâc-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/377-381. Ankara: TDV Yayınları 1997.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Afifüddîn Abdullâh. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Yesevî, Ahmed. *Dîvân-ı Hikmet*. haz. Hayati Bice, İstanbul: H Yayınları, 2016.
- Yunus Emre. *Dîvân*. haz. Mustafa Tatçı, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh. *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh. *el-İber fi haberi men ğaber (et-târîhu'l-evsat)*. thk. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh. *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Naîm el-Arkûsî, Beyrût: Muessesetü'r-Risâle, 1405/1984.
- Zirikî, Ebû Ğays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. B.y.: Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, 2002.